

СТВАРЭННЕ І ДЗЕЙНАСЦЬ ВАЛАСНЫХ СУДОЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (1861–1914 гг.)

Рэформа 1861 г. вызваліла сялян ад прыгоннай залежнасці, але не зрабіла іх роўнымі з астатнімі саслоўямі ў грамадзянскіх правах. Судовыя статуты, прынятыя 20 лістапада 1864 г., абвясцілі новую пабудову суда на бессаслоўных прынцыпах. Разам з тым судовая рэформа пакідала саслоўны валасны суд для сялян, які быў утвораны ў 1861 г. у адпаведнасці з Агульным палажэннем аб сялянах, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці [1] (далей – Агульнае палажэнне), у якасці суда першай інстанцыі. Аднак фактычна захаваўся і традыцыйны сельскі суд, які існаваў у розных формах: суд старых, суседзяў, старасты, сельскага сходу, сямейны ці трацейскі суд. Тым не менш значэнне валаснога суда з часам павышалася, і ў пачатку ХХ ст. ён стаў галоўным у сялянскім юрыдычным быццё [2, с. 470].

Валасны суд увадзіўся для разбору спраў паміж сялянамі. У Агульным палажэнні непасрэдна валасному суду прысвечаны цэлы раздзел, у якім азначаны склад суда і час сходаў, прадмет ведання і межы ўлады, парадак вядзення і вырашэння спраў. Валасны суд павінен быў збірацца раз у два тыдні, пераважна па нядзельных і святочных днях [1], але на практыцы ў некаторых валасцях не збіраўся на працягу некалькіх месяцаў [3, с. 17], асабліва ў час важных палітычных работ, з-за чаго вырашэнне спраў значна зацягвалася.

Да ведама валаснога суда адносіліся спрэчкі паміж сялянамі і справы аб малаважных правінасцях. Канчаткова валасны суд вырашаў пытанні аб маёмасці, рознага роду здзелках і абавязцельствах, узнагародах за страты сялянскай маёмасці коштам да 100 р. уключна. Калі справа перавышала 100 р., па патрабаванню аднаго з бакоў яна разглядалася агульнай судовай ўстановай. Адначасова незалежна ад кошту іска канчатковаму рашэнню валаснога суда падлягалі ўсе справы паміж сялянамі, якія тыя «прадставіць канчатковаму рашэнню валаснога суда» [1]. Недастаткова акрэсленасць ведання гэтай установы прыводзіла да розных злоўжыванняў. Мінскі губернатар у 1875 г. адзначаў,

што валасныя судзілі былі непісьменныя і таму не ведалі «законапалажэнняў, якія тычацца валасных судаў» [4, с. 155]. Часта валасныя суды разбіралі справы, якія не падлягалі іх кампетэнцыі. Здараліся выпадкі, калі сяляне, не жадаючы жыць разам, звярталіся з просьбамі ў валасныя суды аб падзеле ўчасткаў і суды дапускалі падзел насуперак арт. 167 Палажэння аб выкупе. Пры абскарджанні такога рашэння адным з незадаволеных бакоў яно адмянялася ці міравым з'ездам, ці губернскай па сялянскіх справах прысутнасцю, але калі бакі рашэннем суда былі задаволены, то падзеленыя ўчасткі заставаліся ў карыстанні асоб, якія падзеліліся, пакуль гэта не выкрывалася адпаведнымі ўладамі [4, с. 155].

Арт. 102 вызначаў пакаранні, якія маглі быць прысуджаны валасным судом: грамадскія работы – да 6 дзён, грашовае спагнанне – да 3 р., арышт – да 7 дзён, пакаранне розгамі – да 20 удараў (акрамя старых сялян звыш 60 год, службовых асоб сялянскага самакіравання, а таксама сялян, якія скончылі курс навучання ў павятовых і да таго падобных установах) [1]. Судзілі за крадзёж сена, паркалю, венцера (прыстасаванне для рыбнай лоўлі), аброшай, падкоў, каўбас і г. д. Нават за «ўкрыццё лўна ўкрадзенай вяроўкі» ў Жыцінскай воласці Бабруйскага павета Мінскай губерні сяляніну было прысуджана 7 дзён арышту [5, арк. 3–4 адв.].

Такім чынам, Агульнае палажэнне акрэсліла склад, працэдуру дзейнасці валасных судаў, яго кампетэнцыю і меры пакарання. Аднак заканадаўства пакінула сялянам пэўную свабоду ў выбары тэрмінаў службы суддзяў, перыядычнасці пасяджэнняў, абмеркаванні спраў і вынясенні прыговораў, дазволіла ў азначаных выпадках вырашаць справы без маёмасных абмежаванняў. У большасці выпадкаў сяляне беларускіх губерняў былі задаволены дзейнасцю валасных судаў, і значэнне апошніх паступова ўзрастала. Аб гэтым сведчыць павелічэнне колькасці спраў, што разглядаліся ў валасных судах. У губернях Расійскай імперыі, дзе былі ўведзены земствы, статыстыка па азначаным пытанні збіралася, чаго не адбывалася ў Паўночна-Заходнім краі. Аднак нават адрывачныя звесткі дазваляюць заўважыць тэндэнцыю да росту колькасці спраў, вырашаных валаснымі судамі. Толькі за 5 гадоў у Віленскай губерні яна павялічылася з 1 561 у 1871 г. да 2 429 у 1876 г. (на 55,6%), а ў Мінскай – адпаведна з 3 498 да 5 885 спраў (на 68,2%). Іншымі мерамі часцей замянялася пакаранне розгамі, якое скарацілася за 10 год у Віленскай, а ў Мінскай – за 5 год амаль на 10%. За азначаныя 5 год у названых губернях амаль удвая павялічылася колькасць спраў аб спрэчках, што былі вырашаны валаснымі судамі. Мірам былі скончаны ў 1871 г. у Віленскай губерні 172 з 1 603 спраў, ў Мінскай –

456 з 1 639 спраў, а ў 1876 г. – адпаведна 274 з 3 090 спраў і 559 з 3 954 спраў [6, 7]. Такім чынам, колькасць спраў, якія вырашаліся ў валасных судах аб праступках і спрэчках, павялічвалася, аднак колькасць спраў, скончаных мірам, у адносных лічбах скарачалася. Гэта сведчыць, па-першае, аб павышэнні даверу да валасных судов з боку насельніцтва і іх аўтарытэце, па-другое, аб большай складанасці спраў і, па-трэцяе, аб росце самасвядомасці сялян, якія імкнуліся вырашаць справы адразу, без далейшых спрэчак.

Адной з прычын незадаволенасці сялян вынікамі рашэнняў валасных судов быў іх недавер да валасных суддзяў. Гэтыя службовыя асобы не заўсёды карысталіся павагаю аднавяскоўцаў. Звязана гэта было не толькі з асабістымі якасцямі суддзяў, але і з тым станам, у якім яны знаходзіліся ў адносінах да іншых службовых асоб сялянскага самакіравання і да саміх сялян. «Валасныя судзі не абіраюцца штогод, але суддзямі прызначаюцца раз выбраныя ці проста прызначаныя, і калі замяняюцца, то выпадкова», – дакладаў у 1865 г. мінскі губернатар міністру ўнутраных спраў [7, арк. 191]. Як сведчыў мінскі губернатар у 1875 г., «валасныя судзі часта знаходзяцца пад уплывам валасных старшынь і пісараў, а таму справы вырашаюцца не па перакананню суддзяў, а каб дагадзіць старшыню і пісару» [4, с. 155]. Інакш і быць не магло. Валасныя судзі абіраліся з ліку сялян на валасных сходах [1], большасць іх былі непісьменныя і жалавання за выкананне сваіх абавязкаў часцей не атрымлівалі. Па закону колькасць суддзяў у воласці вагалася ад 4 да 12, і свае абавязкі яны выконвалі ці нязменна на працягу года, ці па чарзе, вызначанай сходам. У апошнім выпадку з абраных суддзяў не больш за палову павінны былі выбываць ў адпаведны тэрмін (праз 2, 4 ці 6 месяцаў), а іх месца па чарзе займалі іншыя абраныя судзі [1].

Валасны сход мог прызначыць «калі прызнае патрэбны», жадаванне валасным суддзям [1]. Часцей сяляне адмаўлялі ў падобных выдатках, а пасада займалася сялянамі воласці па чарзе як натуральныя павіннасць. У прыватнасці, у 1891 г. у беларускіх губернях толькі ў 136 валасцях з 683 старшыням суда і суддзям прызначалася жалаванне, пры гэтым у Гродзенскай губерні – толькі ў адной воласці, а ў Магілёўскай – у 72 з 145 валасцей. Там, дзе жалаванне гэтым службовым асобам прызначалася, яно было нязначным – у сярэднім у 5 заходніх губернях па 4,9 р. на чалавека, адначасова ў Гродзенскай губерні – па 3 р., а ў Магілёўскай – па 5,7 р. штогод. Грошы гэтыя выдаткоўваліся галоўным чынам з валасных сум, і толькі ў Мінскай і Магілёўскай губернях адпаведна 17,6 і 17,4 % пакрываліся з сельскіх сум [8, с. 32–35, 38–39, 44]. У пераважнай большасці валасцей праца суддзяў не аплачвалася з мірскіх сум, хаця сялянін – валасны суддзя адрываўся ад гаспадарчых работ і нясенне

службовых абавязкаў прыносіла яму матэрыяльныя страты. У некаторых валасцях валасныя сходы вырашалі збіраць з істцоў па грамадскіх справах пошліну ў памеры да 20 к. са скаргі [3, с. 18].

У звычайным праве былых памешчыцкіх сялян не было і не магло быць ніякага парадку ў адносінах да атрымання ў спадчыну маёмасці, у прыватнасці падворных участкаў. У Віленскай губерні «права на спадчыну, нават у адной і той жа грамадзе, было неаднолькавым. Мясцовыя звычаі, на якіх валасныя суды часта грунтоуюць свае рашэнні, таксама не вызначаны і няўстойлівыя: часта валасны суд і сельскі сход тлумачаць іх па-рознаму» [9, с. 277]. Гэта і зразумела. Пры прыгонным праве маёмасцю сялян звычайна распараджаўся памешчык. Таму ў парэформенны перыяд і валаснымі судамі дапускалася «поўнае самавольства пры разгляданні спраў аб спадчыне. Сельскія сходы спрабавалі ўсталяваць права на спадчыну, але не вельмі выразна, таму суды ва ўсіх выпадках кіравацца прыговарамі не могуць і справы аб спадчыне вырашаюцца па асабістому меркаванню і сумленню суддзяў», – адзначалася ў заключэнні Віленскай губернскай нарады [9, с. 279].

Карыстанне нормамі звычайнага права, а не агульнаграмадзянскімі законамі дало падставы ў далейшым для рэзкай крытыкі дзеянняў валасных судов з боку і сялянства і разнастайных сялянскіх устаноў, губернатараў і ўрадавых камісій. Менавіта гэта было адной з прычын рэфармавання сістэмы.

У 1874 г. «ва ўнутраных губернях» Расіі была праведзена рэформа мясцовых устаноў – інстытут міравых пасрэdnікаў быў ліквідаваны, замест іх назіраць «за правільным ходам сялянскай справы» з гэтага часу павінны былі неадменныя члены губернскіх (па аднаму ў губерні) і павятовых па сялянскіх справах прысутнасцей (па аднаму на павет, але не менш аднаго на два паветы). Неадменныя члены не мелі права ўмешвацца ў дзейнасць валасных судов і назіралі за імі толькі з фармальнага боку. У арт. 18 адзначалася, што неадменныя члены для адмены прыговора валаснога суда толькі даводзілі да ведама прысутнасці «аб выпадках яўнага парушэння валаснымі судамі» сваёй кампетэнцыі [10]. У 1878 г. названы закон быў пашыраны на тэрыторыю Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў [11], а на Віленскую і Гродзенскую губерні – з 1904 г.

У беларускіх губернях да ведання валасных судов акрамя сялян, прыпісаных да воласці, адносілася і насельніцтва «шматлікіх і мнагалюдных мястэчкаў» і «немалая колькасць разначынцаў, якія жылі ў сёлах». Таму, як адзначаў мінскі губернатар у 1901 г., «колькасць спраў, што паступалі ў гэтыя [валасныя] суды, узрасла ў вышэйшай ступені, абцяжарваючы непасільнай працай канцылярыі валасных праўленняў,

а між тым выдаткі па ўтрыманню апошніх адносяцца выключна на сродкі сельскіх грамад». Ён адзначаў неабходнасць «ураўнавання заканадаўчым парадкам... выдаткаў па ўтрыманню валасных судаў для ўсяго насельніцтва» [12, арк. 152].

Такі парадак прыводзіў да таго, што ў губернскія і павятовыя па сляянскіх справах прысутнасці і міравыя з'езды ў вялікай колькасці паступалі скаргі на валасныя суды, прыгаворы сходаў і службовых асоб. Гэтыя справы вырашаліся, па-першае, вельмі марудна з-за вялікай іх колькасці, па-другое, не па сутнасці, а толькі з фармальнага боку, таму што павятовыя ўстановы ў многіх выпадках не мелі магчымасці адмяніць рашэнні і прыгаворы, яўна неаб'ектыўныя і несправядлівыя [13, арк. 16–16 адв.]. Рашэнні валасных судаў лічыліся канчатковымі і абскарджанню не падлягалі, за выключэннем выпадкаў, калі валасныя суды вырашалі справы, якія былі ім не падведаныя і маглі быць адменены толькі ў выпадку яўнага парушэння падсуднасці ці пры невыкліку ў суд бакоў [14, дадат. да арт. 109]. Адначасова неадменныя члены павятовых устаноў не мелі права самі асабіста аднаўляць парушанае права ці караць вінаватага. У разборы спрэчак і іскаў, а таксама спраў аб малаважных учынках неадменны член адсылаў цяжэбнікаў ў валасны суд, у справах аб парубках і патравах, якія асабліва часта сустракаліся ў сляянскім быце, прапанаваў звярнуцца да судовых устаноў. «Адным словам, неадменны член назірае толькі за канцылярскім парадкам і правільнасцю справаводства ў валасных праўленнях», – адзначала ў 90-х гг. XIX ст. Мінская губернская па сляянскіх справах прысутнасць [13, арк. 18–19]. Талу ўрадам усвядомліваецца неабходнасць рэфармавання сістэмы.

12 ліпеня 1889 г. быў прыняты цэлы комплекс заканадаўчых актаў: Палажэнне аб земскіх участкавых начальніках, Правілы аб уладкаванні судовай часткі ў мясцовасцях, у якіх уведзена названае Палажэнне, Часовыя правілы аб валасным судзе ў тых жа мясцовасцях і Правілы аб парадку прывядзення ў дзеянне Палажэння аб земскіх участкавых начальніках [15]. Названыя законапалажэнні сталі дзейнічаць у Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях толькі з 1901 г., а ў Віленскай і Гродзенскай – з 1904 г. Заканадаўствам 1889 г. свабода сляянства як у выбары валасных судзяў, так і ў прыняцці рашэнняў і пастаноў валаснога суда была значна абмежавана.

Уводзілася новая сістэма нагляду за валаснымі судамі. Земскі начальнік атрымаў адміністрацыйную і судовую ўладу на тэрыторыі ўчастка, не толькі назіраў за дзейнасцю валасных судаў, але і ўплываў на склад валасных судзяў. У адпаведнасці з Часовымі правіламі аб валасным судзе... з гэтага часу склад валаснога суда быў канкрэтна рэгламентаваны – чатыры судзі. Сельскія грамады воласці на сваіх сходах

абіралі кандыдатаў на пасаду (не менш за восем чалавек у воласці), з якіх земскі начальнік зацвярджаў на тры гады чатырох. З іх старшыню прызначаў павятовы з'езд земскіх начальнікаў. Валасным суддзёй мог стаць толькі сляянін – гаспадар двара, старэйшы за 35 гадоў, які карыстаўся павагай і даверам сярод вясцоўцаў, пажадана пісьменны. Прэстыж валаснога судзі ўздымаўся і абавязковым жалаваннем, якое павінна было прызначацца з валасных сум. Памер яго зацвярджаўся павятовым з'ездам земскіх начальнікаў, але для старшыні суда – не менш за 100 р., а для судзяў – не менш за 60 р. штогод. Меркаванні з'езда на гэты конт зацвярджаліся губернскай прысутнасцю. Ужо ў 1904 г. у Магілёўскай губерні на жалаванне валасным суддзям выдаткоўвалася 48 824 р. 16 к. у 145 валасцях (па 366 р. 72 к. у воласці) [16, дадат. 23]. Гэта азначае, што ў многіх валасцях судзі атрымлівалі жалаванне, большае за вызначанае законам. Рэгламентавалася і колькасць пасяджэнняў – не менш за два разы за месяц, але пры неабходнасці і часцей. Непасрэдна за дзейнасцю валаснога суда назіраў земскі начальнік, які павінен быў рэвізаваць суд не менш за два разы штогод. Да названай асобы прыносілі і скаргі на валасны суд і яго рашэнні. Павятовы з'езд земскіх начальнікаў меў паўнамоцтвы адмяніць рашэнне, вызначыць сваё ці перадаць справу ў іншы валасны суд для вырашэння [15]. Такім чынам, пры распрацоўцы праектаў закона былі ўлічаны недахопы існаваўшай да гэтага сістэмы.

Колькасць спрэчак, якія вырашалі валасныя суды, была вялікай і пасля ўвядзення пасады земскага начальніка. У прыватнасці, толькі ў Слабада-Скрыганаўскім валасным судзе Мазырскага павета Мінскай губерні з 1901 г. да 1 верасня 1914 г. было разгледжана 5 281 крымінальная і 16 756 грамадзянскіх спраў, з іх было абскарджана 289 крымінальных і 1 090 грамадзянскіх спраў. Павялічвалася і колькасць судовых спраў (з 82 крымінальных і 105 грамадзянскіх у 1901 г. да адпаведна 470 і 1 666 спраў у 1913 г. у названай воласці). У 1911 г. у Магілёўскай губерні да валаснога суда было прыцягнута 38,5 тыс. чалавек (у сярэднім па 264 чалавека ў кожным судзе). З іх было апраўдана 24,1 тыс. чалавек (62,7 %). Да арышту з агульнай колькасці абвінавачаных (14,4 тыс. чалавек) было прысуджана 10,9 тыс. чалавек, да грашовых штрафаў – 3,1 тыс. чалавек, астатнія – да іншых пакаранняў (звычайна грамадская праца ці заўвага) [17, с. 36].

Аднак валасныя суды і да рэфармавання выконвалі сваю функцыю, і сляяне звярталіся менавіта да іх. Альтэрнатывы валасному суду ў сляян, па сутнасці, не было. Ва ўнутраных губернях міравыя судовыя ўстановы дзейнічалі з 1864 г., а ўвядзенне іх у Беларускім краі было адобрана Дзяржаўным саветам у 1871 г. і то толькі для Віцебскай, Мін-

скай і Магілёўскай губерняў, а ў астатніх было вырашана «абмежавацца пакуль паліпшэннем асабовага складу папярэдніх павятовых судаў» [18, с. 2–7, 321–322]. Пасада ж міравога суддзі была ўведзена, як адзначаў міністр унутраных спраў у 1898 г., для «суда хуткага і правільнага». Аднак на практыцы ў заходніх губернях гэта не заўсёды ажыццяўлялася. «Міравыя суддзі выбываюць ва ўчасткі толькі для ўвядзення ў валоданне сялян выкупленымі надзеламі і, у рэдкіх выпадках, пры аднаўленні парушанага валодання, для агляду захопленых месцаў, – разбіраюць справы амаль выключна ў сваіх камерах і выклікаюць асоб, якія маюць дачыненне да справы, а таксама сведак, часам з 50-вёрстнай і большай адлегласці, што звязана для сельскіх жыхароў з неадплатнай стратай рабочага часу, асабліва ў выпадках двойнога выкліку ў суд па адной і той жа справе. Пры гэтым участкі міравых суддзяў, у большасці, такія вялікія, што суддзям цяжка з патрэбнай увагай аднесціся да кожнай... справы» [13, арк. 16–17 адв.].

Парадак вырашэння спраў у акруговых судах быў незразумелы для малапільнага сельскага насельніцтва, выдаткі па справе часта перавышалі кошт іску, акруговы суд кіраваўся не мясцовым звычаем адносна пераходу правоў на зямлю, а агульным грамадзянскім законам, часта незразумелым для сялянства. З-за гэтага яно лічыла, што рашэнні суда залежалі выключна ад лоўкасці адваката. Менавіта таму, на думку МУС, «большасць сялян аддавала перавагу самаўпраўным дзеянням, і частыя выпадкі процідзеяння сялян дзеянням адміністрацыйных і судовых улад выцякаюць з імкнення да ажыццяўлення сваіх меркаваных правоў шляхам гвалту» [13, арк. 23–23 адв.].

У красавіку 1901 г. на пасяджэнні Дзяржаўнага савета адзначалася, што ў першыя пераформенныя гады скаргі і спрэчкі паміж асобнымі сялянамі і грамадамі «не маглі быць шматлікімі. Звыклае да прыгоннай залежнасці... сялянскае насельніцтва не мела патрэбы ў шырокім карыстанні правам абскарджання дзеянняў сваіх старшын і старостаў. У першы час... пасля надзялення ўсіх (сялян. – С. Т.) адпаведнай сямейнаму стану колькасцю зямлі адносіны асобных членаў грамады паміж сабою і да грамады па землекарыстанню не былі складанымі» [13, арк. 19–19 адв.]. Аднак пазней з павелічэннем попыту на зямлю, якая набывала ўсё большую і большую каштоўнасць, узнікненнем розных здзелак, звязаных з узаемнай перадачай участкаў аднавяскоўцамі, пераходам надзелаў па спадчыне і ўзнікненнем розніцы ў правах па землекарыстанню асобных членаў сельскіх грамад у сялянскіх установах з'явілася вялікая колькасць спраў па спрэчках паміж асобнымі сялянамі і іх грамадамі. Свабоднае перамяшчэнне насельніцтва, звязанае з ім пакіданне надзелаў асобнымі сялянамі, выхад іх з грамад, вяртанне тых жа сялян

да сваёй зямлі пасля многіх гадоў прыводзілі да ўзнікнення зямельных спрэчак. Усё гэта разам павялічвала колькасць спраў па меры таго, як развівалася эканамічнае жыццё сельскага насельніцтва. Разам з тым у сялян узрасталая свядомае імкненне да абароны сваіх сапраўдных, а часам магчымых правоў, якое выцякала з недасканаласці законаў [15, арк. 19–19 адв.].

Такім чынам, з развіццём новых эканамічных адносін у вёсцы сяляне імкнуліся да абароны сваіх правоў разнастайнымі сродкамі. У валасным судзе ў вялікай колькасці збіраліся скаргі не толькі ад сялян, але і ад прадстаўнікоў іншых сааслоўяў, і гэты суд у канцы XIX – пачатку XX ст. выконваў, па сутнасці, абавязкі іншых судовых устаноў. Пры ўсіх недахопах дзейнасці валасных судаў урад не ліквідаваў гэты інстытут, а імкнуўся шляхам рэформ паставіць іх дзейнасць пад кантроль мясцовай улады.

1. Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи). Собр. 2-е. Т. 36. 1861. Отд. 1. № 36657. СПб., 1863.

2. Миронов Н.Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). 2-е изд., испр. Т. 1. СПб., 2000.

3. Крестьянское дело в Гродненской губернии : Свод заключений по вопросам, рассмотренным Совещанием предводителей дворянства и мировых посредников в 1899 г. Гродно, 1900.

4. Приложение ко всеподданнейшему отчету минского губернатора за 1875 год. [Б. м., б. г.].

5. НГАБ (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі) ў г. Мінску. Ф. 567. Воп. 1. Спр. 1.

6. Дело о ходе крестьянского дела по Минской губернии // РГИА (Российский государственный исторический архив) в г. Санкт-Петербурге. Ф. 1291. Оп. 37. Д. 365. Л. 26–27, 36–37, 50–51, 57–59.

7. Дело о ходе крестьянского дела по Виленской губернии // РГИА в г. Санкт-Петербурге. Ф. 1291. Оп. 37. Д. 366. Л. 27–28, 53–54, 82–83, 108–109, 120–121, 159–160, 164–165.

8. Дело об объезде губернаторами волостей временнообязанных крестьян // РГИА в г. Санкт-Петербурге. Ф. 1291. Оп. 36, 1862 г. Д. 67.

9. Временник Центрального статистического комитета МВД. № 38. Мирские расходы и доходы крестьян за 1891 г. в 50-ти губерниях Европейской России. СПб., 1895.

10. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах Т. 3. СПб., 1897.

11. Высочайше утвержденное Положение об изменениях в устройстве местных учреждений по крестьянским делам // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 49. 1874. Отд. 1. № 53678. СПб., 1876.

12. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета об упразднении должностей мировых посредников в губерниях Минской, Витебской и Могилевской // ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 53. 1878. Отд. 1. № 58352. СПб., 1880.

13. РГИА в г. Санкт-Петербурге. Отчеты губернаторов. Д. 121.
14. Дело о распространении законоположений 12 июля 1889 года о преобразовании крестьянских учреждений на Витебскую, Минскую и Могилевскую губернии // РГИА в г. Санкт-Петербурге. Ф. 1149. Оп. 13. Д. 82.
15. Свод законов Российской империи. Т. 9. Свод законов о состояниях. Особое приложение к т. 9. СПб., 1897.
16. Высочайше утвержденные: 1. Положение о земских участковых начальниках, 2. Правила об устройстве судебной части в местностях, в которых введено означенное Положение, 3. Временные правила о волостном суде в тех же местностях и 4. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских участковых начальниках // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 9. 1889. № 6196. СПб., 1891.
17. Обзор Могилевской губернии за 1904 г. Могилев, 1905.
18. Талмачова С.А. Эвалюцыя дзейнасці органаў сялянскага самакіравання (1861–1914 гг.) // Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму. Ч. 2. Актуальныя праблемы аграрнай гісторыі / склад. А.П. Жытко [і інш.] ; пад агул. рэд. А.П. Жытко. Мінск, 2007.
19. Введение мировых судебных установлений в девяти западных губерниях // Отчет по Государственному совету за 1871 г. Прил. 5. СПб., 1873.
20. Дело Государственного Совета, Департамента законов по вопросу о распространении законоположений 12 июля 1889 г. на губернии юго-западные и северо-западные // РГИА в г. Санкт-Петербурге. Ф. 1149. Оп. 13. Д. 66.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ